

Een aantal jaren geleden bij het geven van een college merkte ik dat ‘het’ handboek over de geschiedenis van de joden in Nederland niet meer leverbaar was. In arren moede kwam het tot de vervaardiging van een *printing on demand* versie, alleen beschikbaar voor de desbetreffende studenten. Ik sloeg alarm, en Hans Blom ging, zoals wel vaker, tot actie over, met als resultaat deze uiterst geslaagde prestatie van de redactie en de betrokken auteurs. Nu mijn, gedwongen beperkt, commentaar, waarbij ik me **vooral** richt op wanneer de ambivalente relatie tussen joden en niet-joden – dat hoeft niet, maar kán wel - uitmondde in **antisemitisme**. Daarmee ga ik in zekere zin in tegen wat in dit boek als de belangrijkste nieuwe notie geldt, namelijk die van de vervaging van de grenzen tussen jood en niet-jood – terwijl ik geneigd ben ‘de Jood’ te zien als de Archetypische Ander - maar kom toch weer tegemoet aan het in één adem genoemde begrip: complexiteit. Ik ga als een soort sprinkhaan te werk, huppelend van het ene naar het andere hoofdstuk, sla er een heleboel over, en leg gezien mijn expertise de nadruk op de moderne tijd. En om meteen de grillige natuur van de sprinkhaan te illustreren, begin ik toch met het eerste, niet nieuwe, maar wel herschreven, hoofdstuk: dat van Ben Speet over de Middeleeuwen. In de eerste versie – u ziet, dit boek is niet ongelezen gebleven – legt Speet terecht veel nadruk op de rol van Kerk, religie en samenleving, die de joden als christusmoordenaar discrimineerden en vervolgden, waar zich later de volstrekt irrationele beschuldigingen van bloedsprookje en hostieschending aan vasthechtten. Nieuw is dat Speet dit keer de term antisemitisme introduceert. De gelijkstelling van de joden met duivelsgebroed geldt voor velen, aldus Speet, als het begin van een nieuwe fase [...] een overgang van anti-judaïsme naar antisemitisme. Door velen, schrijft Speet – ook door hemzelf? Dat wordt niet duidelijk. Wat ook nieuw is: de sociaaleconomische factor verschijnt iets uitgebreider in beeld, zij het naar mijn smaak nog te weinig. We hebben het over de rol die de joden speelden – en toegeschoven kregen – in de geldhandel; het stereotype van de woekerjood. Ik mis hier het stempel van wijlen Dick Van Arkel – ook elders – en dat van Robert Chazan en Jacob Katz. Allereerst – en dan hebben we het over de haat-liefde verhouding van het christendom tot het jodendom - muntte Van Arkel de term *secession friction*: Een minderheid (hier het christendom) die zich afscheidt (hier: van het jodendom) op grond van een afwijkende mening op een of meer onderdelen van een gezamenlijke ideologie, heeft er belang bij zichzelf te presenteren als de enige ware erfgenaam van de oorspronkelijk gedeelde bron. Rivaliteit dus. En het christendom had er belang bij – ook naar de Romeinen, de machthebbers, toe – om de schuld van de kruisiging (een typisch Romeinse straf; de joden zelf hielden het bij stenigen) de joden in de schoenen te schuiven. En hoezo Van Arkel, Chazan en Katz? Alle drie wijzen ze op de cruciale impact van de verbinding in de late Middeleeuwen tussen theologische en economisch-sociale rancunes en stereotypen. Die vormden zo’n krachtige cocktail - aangevuld in verschillende historische contexten - dat die de tand des tijds wist te doorstaan – dusdanig dat Hitler en de zijnen er nog volop gebruik van konden maken. Bezocht Hitler niet de passiespelen in Oberammergau; presenteerde hij zich niet als de Messias – een verlosser die de mensheid, of liever, de Ariërs, zou bevrijden van onder meer de sophisticated Woekerjood van de moderne tijd: Rothschild en diens samenzweerders? Let wel: joden hadden het ook niet zo op christenen hoor. Van Jezus wilden ze niets weten. Er bestond zoets als anti-goyisme. Maar ja, ze waren ver in de minderheid; en ze wilden met rust gelaten worden. Soms konden ook zij aardig provoceren, zoals Ischa Meijer die eens schreef, toen de Christusmoord ter sprake kwam: morgen zouden we het weer doen....

En zo is de sprinkhaan met grote sprongen, in zijn pootjes het zwaan-kleef-aan-effect geklemd - het ene stereotype hecht zich aan het andere – in zowel de nazistische – Hitler – als de naoorlogse periode – Ischa – beland. Eerst weer even een sprong terug. Mijn geachte collega’s Irene Zwiep en Bart Wallet hebben het stokje overgenomen van de door mij eveneens zeer gewaardeerde Rena Fuks-Mansfeld z.l., nooit te beroerd om joodse heilige huisjes omver te werpen, zonder haar passie voor joodse geschiedenis ook maar enigszins tekort te doen. Zij bekleedde als eerste de Leerstoel *Hedendaags Jodendom, zijn geschiedenis en cultuur* (hoe staat die er op dit moment voor?! vraag- en uitroepteken?!). Zwiep en Wallet zijn haar waardige opvolgers in dit boek.

Irene Zwiép werpt zich met haar bekende élan op de haars inziens zeer onterecht vergeten 18e eeuw. Maar gezien mijn eerder genoemde focus neem ik nu vooral een kijkje bij Bart Wallet. Laat hij het nu én over antisemitisme hebben, én over de mij natuurlijk ook zeer na aan het hart liggende, qua eigenwijsheid en provocaties zijn zoon Ischa naar de kroon stekende historicus Jaap Meijer. Deze laatste, voor- én naoorlogs historicus én joodse overlevende van Bergen-Belsen, begon, mede vanwege het door hem ervaren virulente antisemitisme, maar ook door zijn aanvankelijk zionistisch perspectief, de Emancipatie, de juridisch-politieke gelijkstelling van joden en niet-joden in 1796 steeds meer als het einde van een 'jodendom met substantie' te beschouwen. Net als zijn collega-vriend-en tenslotte vijand Jo Melkman / Joseph Michman. Maakte eerder Rena Fuks van deze, inderdaad veel te eenzijdige zienswijze, gehakt, Wallet doet dat ook, waarbij hij, uiteraard, gebruik maakt van veel sindsdien nieuw verschenen literatuur. Zeer bekwaam laat hij zien hoe tussen 1814 en 1870 het Nederlandse jodendom een structurele verandering onderging, een nieuwe identiteit moest ontwikkelen en dat dit onder meer een voortdurende rondedans inhield waarbij de twee danspartners, het ene personage: joodse betrokkenheid, joods-nationale EN internationale solidariteit, de ander: het modern Nederlands burgerschap, elkaar nauw omstrengeld hielden - al struikelden ze met enige regelmaat over elkaars voeten. Om met de mij óók al weer dierbare, dialectisch denkende marxist en zionist Sam de Wolff te spreken; het is niet 'of... óf maar én...én.

Mij valt op dat Wallet de rol van antisemitisme sterk relativeert en de term zoveel mogelijk vermijdt. Deze komt eigenlijk alleen voor in de zin dat vooroorlogse joodse historici zoals Sigmund Seeligmann het fenomeen voor Nederland van volslagen ondergeschikt belang vinden, dat de volgende generatie – Meijer en Michman - juist wel naar de impact ervan verwijzen, en Rena Fuks dan weer nauwelijks. Wallet lijkt haar daarin te volgen. Én hij preferert de term anti-joods, zoals bijvoorbeeld in christelijke stereotyperingen van 'de Jood' als zinnelijk, indringerig en listig. Intrigerend is – als ik een paar onvolmaakte parallellen mag trekken – dat het vanaf halverwege de **19e eeuw** optredende bondgenootschap tussen liberalisme en joodse gemeenschap (Bart Wallet) anti-joodse **tegenstemmen en stereotyperingen** opriep uit conservatieve, orthodox-protestantse en katholieke hoek. Zoals de Emancipatie zelf, die 'de Jood' niet alleen gelijkberechtigd maar ook als het ware onzichtbaar en daardoor des te bedreigender maakte, een belangrijke factor was in het ontstaan van het racistisch antisemitisme. Vanaf de jaren tachtig van de **20^e eeuw** leidde de sterk gegroeide aandacht voor de Shoah tot recalcitrante en antisemitische reacties: onder meer van de kant van Theo van Gogh, de voetbalwereld, internetsites, een enkele historicus; en ook de gestaag toenemende gelijkstelling tussen Israël en het Derde Rijk stond hier zeker niet los van.

Opvallend is dat, terwijl zowel Irene Zwiép als Bart Wallet er ieder uitstekend in slagen de complexe ontwikkelingen – en strijd op de vierkante millimeter - binnen het Nederlandse Jodendom in de 18e en 19e eeuw in kaart te brengen, zij als het ware ingeklemd zitten tussen Yoseph Kaplan die zijn hoofdstuk over de joden in de Republiek eindigt met een paragraaf over vooroordelen, stereotypen en integratie, en dat van Hans Blom en Joel Cahen die dit keer een hele paragraaf aan antisemitisme wijden, en bovendien de relativiteit van de graad van assimilatie sterker lijken aan te zetten dan eerder. Terwijl Kaplan, net als de overige auteurs, benadrukt dat de joden zich *overall* beschermd en geïntegreerd voelden in de Republiek der Nederlanden (fysiek geweld vormde een uitzondering) stelt hij evengoed dat het begin van de 18^e eeuw verschillende antisemitische relletjes kende en talloze antisemitische pamfletten het licht zagen: het stereotype van de smous deed definitief zijn intrede.

Tsja, wanneer moeten we dan van antisemitisme spreken – is natuurlijk de cruciale vraag. Alleen als het om pogroms of meer algemeen: om lichamelijk geweld gaat? Met verwaarlozing van sociaal, economisch antisemitisme, van uitsluiting, verbale beledigingen en intimidatie? Blom en Cahen, en dan gaan we van 1870 tot de Tweede Wereldoorlog, tonen opnieuw - het is terecht een rode draad in dit boek - hoe subtiel de interactie was tussen processen van acculturatie, assimilatie etc. enerzijds en de grenzen die niet-joden en joden daaraan stelden anderzijds: uitsluiting en discriminatie versus het bewust vasthouden aan joodse eigenheid, zij het in grote diversiteit. Meer

Jood dan Nederlander of omgekeerd? In de jaren dertig, schrijven Blom en Cahen, nam 'het antisemitisme, dat er altijd (**let wel: altijd**) in allerlei variaties was geweest, [...] toe. Ook geseculariseerde, geïntegreerde en geassimileerde joden werden nu soms hardhandig met hun kennelijk onontkoombare joodse achtergrond geconfronteerd'. Zij spreken van een - in Europees verband - relatief mild antisemitisme dat niettemin wijd verspreid was - van elkaar deels overlappend religieus, sociaaleconomisch en racistisch antisemitisme. En ze citeren Yvo Schöffer, redactielid van de eerste uitgave: 'Zonder oorlog was de 'opkomende vloed van antisemitisme waarschijnlijk wel weer weggeëbd'. De auteurs houden terdege rekening met deze mogelijkheid. Tegelijkertijd stellen zij dat het kan zijn dat de voortgeschreden emancipatie, acculturatie, integratie en secularisatie op fundamentele **grenzen** waren gestuit. Wie zal het zeggen? De vraag in hoeverre dat wijdverspreide antisemitisme het tijdens de Duitse bezetting mede vergemakkelijkt heeft de joden gestaag te isoleren, om hen vervolgens te deporteren en te vermoorden, komt in het 'oorlogshoofdstuk' van Peter Romijn niet aan de orde. Nadrukkelijk: **mede** heeft vergemakkelijkt. Want zoals overtuigend aangetoond, waren de belangrijkste factoren onder andere die van het virulent antisemitische SS bezettingsregime en het door de Duitsers beheerste politieapparaat. Terwijl Romijn zeer genuanceerd te werk gaat, bijvoorbeeld in zijn oordeel over de Joodse Raad, mis ik een aantal scherpe observaties van hem in zijn veelgeprezen *Burgemeesters in oorlogstijd*, zoals de dubieuze opmerking in de mémoires van Van Rappard, een van **die** burgemeesters in oorlogstijd, dat 'al te veel joden zich in een verbijsterende gelatenheid' ter slachtbank hadden laten voeren. Het stereotype van de 'passieve jood' blijft dus onvermeld, net als de categorie 'omstanders', terwijl daar recentelijk een fel debat over is gevoerd. Maar Romijn spreekt wel degelijk van 'landgenoten' van wie de meesten bij de start van de deportaties 'passief' bleven. U ziet: passief of niet passief *that is the question*.

Maar ach, ik wil zo graag nog even doorstoten naar het laatste nieuwe hoofdstuk van Bart Wallet over het naoorlogs Nederlands Jodendom. Uiteraard houd ik vast aan mijn focus, anders verdrink ik – en u met mij. Allereerst heb ik het met bewondering gelezen: beschrijf maar eens op een genuanceerde, samenhangende wijze 72 jaar joodse geschiedenis – vanaf 1945 – die zich bovendien als het ware NU, terwijl we hier bijeenzijn, verder ontwikkelt! Dit keer zijn twee van 26 paragrafen gewijd aan antisemitisme. Overigens nergens een woord over het complexe fenomeen filosemitisme. In 'Israël en antisemitisme' staat de o zo netelige kwestie centraal wanneer kritiek op Israël en antizionisme overgaan in antisemitisme – wat regelmatig gebeurt. Onder moslimjongeren, in het bijzonder jihadisten, maar ook onder Nederlandse Nederlanders. Terecht schrijft Wallet dat er een omslag in de houding van joden tegenover antisemitisme plaatsvindt (een bewijs dat, anders dan vaak gesteld, men joodse geschiedenis en antisemitisme niet zomaar kan scheiden). In 1973/74 komt er een joods activisme op gang – zie het CIDI – met als lout in het kruitvat de bezorgdheid over een in Nederland afnemende onvoorwaardelijke solidariteit met Israël. Aanleiding: de Arabische boycot en de Nederlandse niet-jood verklaring na de Jom Kippur oorlog. Dit activisme verbreedt zich tot strijd tegen al dan niet vermeend antisemitisme, denk aan de protesten tegen Fassbinders stuk *Het vuil, de stad en de dood: Alle Cohen aan Dek!* De generatie van Herzberg vond dit beneden haar joodse waardigheid. Antisemitisme? Dat moesten de niet-joden maar oplossen. Terecht ook spreekt Wallet van een intensivering van het Nederlandse antisemitisme na de bevrijding, met als voorbeelden traditionele beschuldigingen als 'de joden hebben al snel weer veel geld'. Maar ik ben het niet eens met zijn stelling dat deze groei **tegenwoordig in het onderzoek breed wordt herleid tot een doorwerken van de nazipropaganda in oorlogstijd**. Natuurlijk is dat een belangrijke factor, maar het toegenomen antisemitisme was, en is – en Herzberg, Presser en De Jong zagen dat al scherp, en dat was **nieuw** – óók een gevolg van wat Theodor Adorno *Schuld- und Erinnerungsabwehr antisemitismus* heeft genoemd: 'de Jood' is irritant of erger omdat hij of zij gevoelens van schuld en falen oproept en akelige herinneringen, die men liever vergeet, ontkent of verdringt. De vervloeking 'ze zijn vergeten je te vergassen' is daar een sprekende illustratie van. Die verbinding tussen joden en gas is zich ook in het voetbaldomein (Wallet noemt het 'voetbalantisemitisme' wel, maar niet deze verbinding) en tijdens anti-Israël demonstraties gaan manifesteren. **U ziet: ook jóódse geschiedenis is 'een discussie zonder eind'. Maar met deze versie kunnen we weer decennia vooruit!**